

VIII. TÉTEL

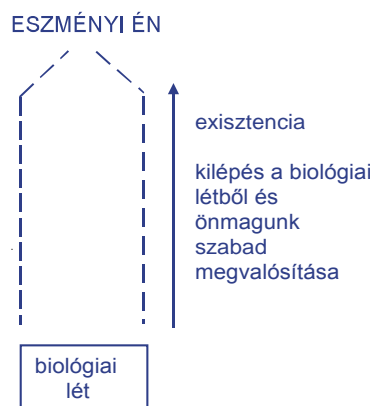
MARTIN HEIDEGGER (1889-1976) FILOZÓFIÁJA

A Messkirchenből származó német filozófus az egzisztencializmus egyik neves képviselője. Főbb művei: *Sein und Zeit* (Lét és idő); *Einführung in die Metaphysik* (Bevezetés a metafizikába); *Brief über den Humanismus* (Levél a humanizmusról); *Holzwege* (Rejtektutak); *Vom Wesen der Wahrheit* (Az igazság lényege) stb.

Az egzisztencializmus szerint csak az ember lehet egzisztencia, amennyiben szabad döntésekben valósítja önmagát. Az egzisztencia a latin *ex-sistere* (kiállni valamiből és valami felé) szóból eredően az eszményi önmagunkhoz és a lét teljességéhez való dinamikus viszonyunkat jelölő kifejezés.

Az egzisztencia fogalma:

lat. *ex-sistere* = kilépni, előjönni valamiből és megmutatkozni

1. A lét megismerésének problémája

Heidegger szerint a filozófus a létezők alapjának, a létnek megismerésére törekszik. A létező (gör. *on*) és az alap (gör. *logosz*) különbözőségét *ontológiai különbségnek* nevezi. Ez a különbség nem olyan, mint két dolog közti különbség, mert a lét nem dolog, hanem a dolgok (a létezők) alapja.

A *létező* (ném. *das Seiende*) az érzékelhető, az elképzelhető, a fogalmilag megragadható és kategorizálható valóság.

A *lét* (ném. *Sein*) a létező alapja: az a titokzatos valóság, amely a létezőt a semmitől különbözővé teszi, áthatja és felülmúlja. Bár a lét nem érzékelhető és fogalmilag nem megragadható valóság, szellemi tapasztalatunkban mindig tudunk róla.

Tudunk a létről, jóllehet csak a létezőt tudjuk fogalmakba foglalni. Ezt a különös helyzetet – a létre vonatkozó tudó-nemtudásunkat – Heidegger Van Gogh egyik festményének tükrében mutatja be: Íme, Van Gogh festménye: egy pár otromba parasztcipő ... Mi is az, ami itt – van? A vászon? Az ecsetvonások? A színfoltok? (*Einführung in die Metaphysik* 27. o.). A parasztcipő, a vászon, az ecsetvonások és a színfoltok az érzékelhető és fogalmilag megragadható szférába, azaz a létező szférájába tartoznak. A szóban forgó műalkotás léte azonban több mint, amennyi létezőként megnyilvánul belőle. Erről a fogalmilag megragadhatatlan „többről” legfeljebb a költészet nyelvén lehet beszélni: „E pár parasztcipő körül semmi sincs, amihez és ahová tartoznának, csupán egy meghatározatlan tér... Egy pár parasztlábbeli, és semmi más. És mégis. A lábbeli kitaposott belsejének sötét nyílásából a munkásléptek fáradsága mered elénk. Az otromba lábbeli megbízható súlyosságában benne sűrűsödik a lassú járás szívóssága a szántó föld messze nyúló, örök egyforma barázdái között, amelyek fölött a zord szél süvít. Bőrébe beivódott a föld zsíros nyírka. Talpai alatt ott lapul a föld néma biztatása, gabonaajándékának csendes érlelődése és érthetetlen maga-feladása a téli ugar puszta kopárságában. Ezt a lábbelít áthatja a panasztalan szorongás a biztos kenyérért, az újra átvészelt ínség szótlán öröme, a szülés érkezten érzett remegés és a halál fenyegetésétől kelt reszketés. A földhöz tartozik ez az eszköz, és a parasztasszony világa őrzi meg ... (*Holzwege* 22-23. o.). Van Gogh festménye által a létező léte megvilágosodott, a lét kilépett rejtettségeből.

A filozófus szerint korunk nihilizmusának az az oka, hogy a hagyományos metafizika már Platóntól kezdődően *megfeledkezett az ontológiai különbségről*, s létezőként kezelte a létet. A metafizika csak a dolgokat (a fogalmilag megragadható lényeket) vizsgálta, csak azt kutatta, ami van, de nem azt, hogy mit jelent a „van”. – Ily módon a metafizika a teológiát is ontoteologikává változtatta, azaz Istent is valamiféle gigantikus létezőnek tekintette.

Heidegger hangoztatja, hogy a lét megközelítésében el kell hagyni a megjelenítő (ném. *vorstellende*) gondolkodást, és rá kell térni a *lényegi gondolkodásra*

(ném. Denken). A megjelenítő gondolkodás ugyanis a lét megnyilvánulásaira (a létezőkre) irányul, s a létezőket a kinézet (ném. Aussehen), a miség, az idea felől közelíti meg (az idea igája alá kerül). – Ezzel szemben a lényegi gondolkodás szabadabb, mint a tudományos gondolkodás, mert „a létet lenni hagyja” (Levél a humanizmusról). Ez a gondolkodás nem fogalmi megragadás, hanem csöndes beilleszkedés a létbe, áhítat (ném. Andacht), köszönet (ném. Dank), emlékezés (ném. Andenken) és rágondolás. Hálásan a létre gondolni nem más, mint köszönetet mondani azért, amik vagyunk. A lét láthatatlan, mindent átható titokzatos jelenlét, amely nem zárható semmiféle fogalomba. Rágondolni annyi, mint hálásan emlékezni arra, hogy egzisztenciánk benne gyökerezik, hogy kegyelméből vagyunk.

A létezők titokzatos létalapját Heidegger az emberi létből kiindulva és az emberi léten keresztül akarja megközelíteni. Munkahipotézise szerint az emberben jelen van a titokzatos létalap; ezért az emberi lét jellemzőinek feltárása segítséget nyújthat a valamennyi létező titokzatos alapjának, a létnek (ném. Sein) leírásához is.

2. A jelenvalólét és jellemzői: az egzisztenciálék

Az emberi létet Heidegger itt-létnek vagy *jelenvalólétnek* (ném. Dasein) mondja: arra utal, hogy az emberben a lét jelen van önmaga számára. Ez a létben alapozódó jelenvalólét *ekszisztencia* is, amennyiben kilépve a biológiai és érzéki szintű létezés világából megnyílik a lét titokzatos valóságára: „az egzisztencia tartalmilag annyit jelent, mint a lét igazságába való kiállás”. A jelenvalólét jellemzőit – az arisztotelészi kategóriáktól megkülönböztetve és arra utalva, hogy e jellemzők csak az emberi egzisztencia vonásai lehetnek – Heidegger egzisztenciálék-nak nevezi.

a) A jelenvalólét eleve és mindig *világban-benne-lét* (ném. in-der-Welt-sein). A jelenvalólét azonban nem úgy van a világban, mint a víz a pohárban vagy a ruha a szekrényben. A világban-benne-lenni inkább azt jelenti, mint bennszülöttnek lenni, otthonosnak lenni, lakozni a világban és bizalmas ismeretségben lenni a feltárulkozó valósággal. Mivel a feltárt világ a jelenvalólétnek köszönheti feltárultságát, ontológiailag a világ nem annak a létezőnek a meghatározása, amely lényege szerint nem jelenvalólét, hanem magának a jelenvalólétnek egy jellemzője. E világban nem a fizikai tér-idő viszonyok a mérvadóak, mert itt a közelségről és a távolságról a körültekintő gondoskodás dönt (példa: a távolból megpillantott szeretett személy egzisztenciálisan közelebb van hozzám, mint a járda, amelyet minden lépéssel érintek).

Az egzisztenciális világ mindig *együtt-lét* (ném. Mit-sein) másokkal. Az együtt-lét egzisztenciálisan akkor is meghatározza a jelenvalólétet, ha a másik ténylegesen nincs jelen, és nincs kéznél. A világban-benne-lét és az együtt-lét elsődleges alanya az *akárki*, az általános ember (ném. das Man), aki még nem kezdte meg

exisztenciális önmegvalósítását, és személytelen valóságként mások uralma alatt áll.

b) A jelenvalólét jellemzője a *feltárultság* (ném. Erschlossenheit). A jelenvalólét feltárult *lét*: önmaga számára jelen van és megvilágítja a tőle különböző létezőket: ő maga a „világítás”.

A feltárultság azt jelenti, hogy a jelenvalólét *igazság és nem-igazság* egyszerre. Az igazság a lét elrejtetlensége, feltárultsága. Ezt az elrejtetlenséget a filozófus a görög „léthé” (feledés) kifejezésből származó alétheia (igazság, a feledésből való kilépés) kifejezéssel jelöli. A létnek a feledésből, a rejtettségéből való kilépése a megismerő részéről nyitottságot feltételez. Ezért mondja Heidegger: az igazság lényege a szabadság, mert a szabadság lényege a létező lenni-hagyása (vö. Vom Wesen der Wahrheit). A létnek a rejtőzködésből való kilépését jól szemlélteti a műalkotás (vö. Van Gogh festménye). A lét elrejtettségének tudatát azonban csak a jelenvalólét felfedő és feltárult léte teheti lehetővé. Ezért elsődleges értelemben a jelenvalólét igaz lét vagy igazság. A felfedéssel (ném. Entbergung) azonban együtt jár az elfedés (ném. Verbergung) is. Ezért mondja Heidegger, hogy a titok (ném. Geheimnis) hatja át az ember jelenvalólétét, és ez a titok a lét igazságának még meg nem tapasztalt tartományára utal.

A feltárultsághoz mint alapvető egzisztenciáléhoz három további egzisztenciálé tartozik:

α) A *diszpozíció* (ném. Befindlichkeit) vagy hangoltság nem tévesztendő össze a lélektani értelemben vett hangulattal. A diszpozíció nem énünk tapadmánya, hanem olyan alapvető létmód, amely átjárja az ekszisztencia teljes mezejét: az öröm, a bánat, a szomorúság stb. maga a létünk. A hangolt-lét, azáltal hogy megmutatja, „hogyan érezzük magunkat”, a létet „jelenvalóságába” juttatja (Sein und Zeit 134. o.). Ugyanakkor az egzisztenciális analitika számára lehetővé teszi a lét lehallgatását (i. m. 139. o.). Az alaphangulat Heidegger szerint a szorongás (ném. Angst), amelyben az ember magával a semmivel kerül szembe: A szorongás a semmit nyilatkoztatja ki.

β) A feltárult létnek másik alapvető szerkezeti vonása a *megértés* (ném. Verstehen). Ez a kifejezés ebben az összefüggésben annyit jelent, mint bánni tudni valamivel, képesnek lenni valamire, megbirkózni tudni valamivel. A megértés azért hatol a lehetőségekbe, mert azzal az egzisztenciális struktúrával rendelkezik, amelyet *kivetülésnek* nevezünk. A kivetülés (ném. Entwurf) vagy felvázolás az önmagunk alakítására vonatkozó konkrét tervet megelőző tudás létlehetőségeinkről (uo.). – Ez az *előzetes megértés* minden értelmezés (ném. Auslegung) alapja. Érvényes ez a filozófia alapkérdésére is: a lét értelme csak azért válhat problémává, mert valamiféle homályos és elővételezett ismeretben tudunk a létről.

γ) A harmadik egzisztenciálé a *beszéd* (ném. Rede; gör. logosz). A beszéd különbözik a nyelvtől. Mivel nem a kimondott hangok és szavak alkotják a

beszéd lényegét, a hallgatás is lehet beszéd, s adott esetben többet mond az ékes szavaknál. A beszédben az ember világban-való-léte és a titokzatos létalap „szóhoz jut”. A jelenvalólétet és a létet azonban nem a metafizikusok nyelve, hanem inkább a *költői mondás*, a költészet (s így a művészet) tudja feltáruhá tenni. A feltáruhá lét hanyatlásának vagy átlagos mindennapiságának jele a fecsegés (az „akárki” nem beszél, hanem fecseg).

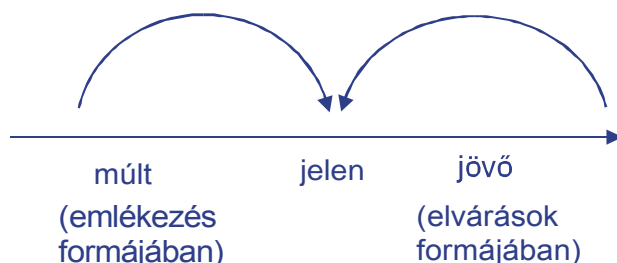
c) A jelenvalólét *gond* (ném. Sorge): ez azt jelenti, hogy az ekszisztenciának a világ létezőihez kötve, de e létezőktől nem támogatva kell megvalósítania önmagát, és ez a tény az *otthonalanság* létmódját eredményezi. A gondot mint alapstruktúrát elsősorban a szorongás tárja föl. A szorongás mint a jelenvalólét egyik kitüntetett feltáruhátsága különbözik a félelemtől. A félelem „mitől”-je mindig egy világon belüli (elképzelt vagy valós) létező. Ezzel szemben a szorongás „mitől”-je nem világon belüli létező, és teljességgel meghatározhatatlan.

A szorongás ráébreszti a jelenvalólétet arra, hogy meg kell valósítania önmagát. Ebből a szempontból a jelenvalólét önmagát előző lét. A szorongás azonban azt is feltárja, hogy a jelenvalólét oly módon önmagát előző lét, hogy elszigeteltségének magányában szabad az önmagát-választásra. Másként fogalmazva: a szorongás feltárja az ember világba vetettségét, kiszolgáltatottságát.

d) A jelenvalólét *halálhoz viszonyuló lét* (ném. Sein zum Tode). Az ekszisztenciális értelemben vett halál nem az ekszisztencia ténylegesen véget-ért-létét jelenti, hanem egy állandóan fennálló lehetőséget: A halál a létnek egy módja, amelybe a jelenvalólét nyomban belép, mihelyt van. „Mihelyt az ember a világra jön, már elég öreg ahhoz, hogy meghaljon”. – A hiteles ekszisztencia nem menekül és nem tér ki legsajátabb létlehetősége elől, hanem inkább elviseli azt. A halálnak mint legvégső exisztenciális lehetőségnek ezt a vállalását és elviselését Heidegger a „halálhoz való előrefutás” kifejezéssel jelöli. Ez az előrefutás megóvjá az embert az illúzióktól, segíti őt mások megértésében és fölszabadítja a jelenvalólétet arra, hogy önmaga lehessen.

e) A jelenvalólét *bűnös lét* (ném. Schuldigsein). A bűnös léten Heidegger nem valamiféle tényleges vétkezés vagy történelmileg elkövetett bűn következményét (nem az áteredő bünt) érti, hanem a jelenvalólét lényegi hiányosságát, semmisségét. Az embernek meg kell valósítania önmagát: mint lehetséges létnek állandóan döntenie kell önmaga felől, önmagává kell válnia. Amikor pedig választ, mindenkor az egyik vagy a másik lehetőségben van, állandóan elmulaszt egy másik lehetőséget, lemond róla a maga exisztens kivetülésében (s ezzel kárt okoz a másik jelenvalólétnek). E bűnös létet a *lelkiismeret* tárja föl (Sein und Zeit 286. o.). Azt a létmódot, amelyben a jelenvalólét enged a lelkiismeret hívásának, és vállalja bűnös voltát, Heidegger *eltökélttségnek*, elhatározottságnak (ném. Entschlossenheit) nevezi.

f) A jelenvalólét *időbeli lét*. Az időbeliség (ném. Zeitlichkeit), amely nem azonos az időbelüliséggel (ném. Innerzeitigkeit), maga a jelenvalólét. A jelenvalólét nem úgy időbeli, mint amikor az ember belemerül a folyóba és elfolyik mellette a víz. Időbelisége azt jelenti, hogy ő maga időbeli, azaz a jövőbe vetülven és a „voltot” megőrizvén nyílik meg a jelenre.

Ha az ember előrefut a halálhoz, mint saját legvégső lehetőségéhez, az a paradoxon áll elő, hogy magához jön. A jövő az a közeg, amelyben az önmagát előzés és az önmagához jövés lehetővé válik. Az ember minden pillanatban jövőbeli. – Ugyanakkor a lelkiismeret hívása azt követeli a jelenvalóléttől, hogy vállalja el semmisségét és létbe vetettségét, azaz arra szólítja fel, hogy vegye magára azt, ami *már mindenkor volt*. A jelenvalólét általában a voltat jelenként őrző módon van. A jelenvalólét azonban csak annyiban tud „volt” lenni, amennyiben jövőbeli (Sein und Zeit 326. o.).

Heidegger mondanivalóját a következő példával szemléltethetjük: Ha gépkocsival útnak indulok valahová, az úton adódó események lehetőségek módján vannak előttem. Ezek a lehetőségek egzisztenciámhoz tartoznak (például: lehet, hogy piros lámpához érkezem; lehet, hogy kerékpáros bukkan fel előttem stb.). A lehetőségekről valamiféle előzetes és ugyanakkor a múltra alapuló megértésben (az elváró emlékezetben-tartásban) tudok. A lehetőségek a „ha-akkor” séma alapján ismertek számomra: ha piros lámpához érkezem, akkor megállok; ha kerékpárost érek utol, akkor megelőzöm stb. Ha valamelyik lehetőség bekövetkezik, akkor ezt már mindig ekként vagy akként, azaz a „mint-sémában” értem és értettem meg. Ez a „mint-séma” az időbeliség eksztatikus egységében, azaz a kivetülő, előrefutó és elváró szem előtt tartás (jövő), valamint a voltot megőrző emlékezetben tartás (múlt) egységében alapozódik.

Az időbeliség alapozza meg a jelenvalólét *történetiségét* (ném. Geschichtlichkeit). Mint ahogy az ember nem azért időbeli, mert az idő folyamában áll, hanem mert létét keresztül-kasul járja az idő, ugyanígy van a történetiséggel is: a jelenvalólét a születés és a halál közti élet-összefüggés, kiterjedés.

Heidegger szerint elsődlegesen történeti a jelenvalólét. – A múzeumokban kiállított régiségek történetisége nem abban áll, hogy már elmúltak, hogy kopottak, vagy, hogy már nincsenek használatban. Mi az, ami velük kapcsolatban

elmúlt, s ami történetivé teszi őket? Mi „múlt el”? Nem más, mint az a világ, amelyen belül egy eszközösszefüggéshez tartozván, mint kézhezállók a jelenvalólét útjába kerültek, és melyen belül egy világban-benne-létező gondoskodó jelenvalólét használta őket. A halálban a jelenvalólét világa megszűnik, nincs többé. Ám az ő elmúlt világához tartozó eszköz még kéznél van: ilyen értelemben az eszköz „a múlthoz tartozik”, mégis kéznéllevő a jelenben.

3. Az idő horizontjában megnyilvánuló lét

Heidegger gondolkodásában nem az ember, azaz nem a jelenvalólét áll a középpontban, hanem a jelenvalólét és a létezők titokzatos alapjául szolgáló lét. Az egzisztenciális analízis a lét titkának megfejtése szolgálatában állt. A létalap jellemzőit a filozófus a jelenvalólét tulajdonságaiból, az egzisztenciálékból kiindulva körvonalazza.

a) A lét *jelenlét* és *phüszisz*. Ha a jelenvalólét jellemzője a világban-benne-lét és az együtt-lét, akkor valamiképpen a létnek is jellemzője a világban levés és az ember számára való jelenlét. A titokzatos létalap jelenlétként (ném. Anwesen) van az ember számára.

A lét phüszisz, az eredet értelmében vett természet, ahogyan ezt a régi görög gondolkodók is vallották. A phüszisz az önmagát elrejtő felfedés. Az így értelmezett phüszisz nem azonos azzal, amit Arisztotelész óta tárgyi természetnek (lat. natura) nevezünk. A phüszisz maga a lét, amelynek erejében a létező először válik és marad megfigyelhető. – Ez más szavakkal azt is jelenti, hogy a phüszisz a jelenvalólét világának világló forrása. A jelenvalólétet a phüszisz világítja meg, és a jelenvalólét megvilágosító tevékenységét is a phüszisz teszi lehetővé. Mivel az egzisztencia a lét (a phüszisz) nyitottságába belevetve világosítja meg a létezőket, a világ a lét megvilágosodása, fénylő tisztása.

b) A lét *feltárultság* és *rejtőzködés*. Heidegger szerint a jelenvalólét jellemzője a feltároló rejtőzködés. Ugyanez vonatkozik a létre is. A jelenvalólét a maga feltárultsága, azaz fénylő tisztás vagy világlás, amely egyben elrejtés is. A világlás és elrejtés azonban a léttől jön: a lét úgy világítja meg a jelenvalólétet és a létezőket, mint ahogyan a lombokon átszüremkedő napfény megvilágítja az erdei tisztást. Másként fogalmazva: a lét egyszerre igazság és nem-igazság, azaz titok.

Ha a létet a feltárultságot taglaló három egzisztenciálé szempontjából közelítjük meg:

α) A lét *a semmi fátyla mögötti valóság*. A szorongás a semmit nyilatkoztatja ki. Ám Heidegger szerint a létező alapja nem a semmi, mert a semmi, „mint a létezőtől különböző, a lét fátyla”.

β) A lét az *értelmezés a priori horizontja*. Az értelmezés és a létre vonatkozó beszéd csak azért lehetséges, mert az előrevetülő megértésben (ném. Entwurf) eleve tudunk a létről.

γ) A lét *logosz*, vagy más szempontból *szépség*. A költői beszédben nem csupán mi rendelkezünk a nyelvvel, hanem a nyelv is velünk. Heidegger szerint a nyelv a lét lakóháza. – A lét szépség, és a műalkotás feltár valamit e szépségből.

c) A lét az *otthonosság alapja*. A jelenvalólét gond, s emiatt létmódja az otthontalanság. Ám az otthontalanság megtapasztalásának lehetőségi feltétele csak az lehet, hogy az ekszisztenciának az otthonosságról is van élménye. Az otthonosság élményének alapja csak a titokzatos létalap lehet.

d) A lét a *halálban megmutatkozó alap*. A halál az egzisztencia mérték nélküli lehetetlenségének lehetősége. Ebben a mérték nélküli lehetetlenségben sejlik fel a halál, a szorongás, a semmi és a lét összefüggése: A halál „a semmi tartója”, vagyis annak tartója, ami sosem létezőként van, hanem a létnek titkaként lényegel. Más képpel kifejezve: a halál a „semmi tartójaként” „a lét hegysége”: a jelenvalólét számára úgy mutatkozik, mint valamiféle titokzatos, sötét, beláthatatlan, de bejárando hegység.

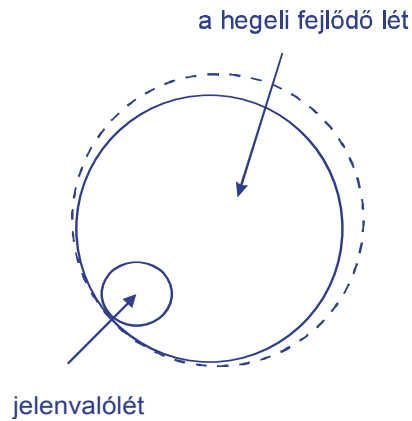
e) A lét a *szent szférája*. Ha a jelenvalólét megtapasztalja bűnös voltát, ennek lehetőségi feltétele csak az lehet, hogy tapasztalata van a szentről (ném. das Heilige) is. Heidegger a „szentet” egyrészt a phüszisszel (a léttel) azonosítja, másrészt az istenség lényegterével, azaz a létnek azzal a dimenziójával, amelyben eljöhethetne az isteni Isten, aki még megmenthet bennünket.

f) A lét az *időnek alárendelő* valóság. A lét sorsszerűen érkező (vagy megvonódó), időnek alávetett, azaz történelmi valóság. Az idő a lét igazságának keresztneve. A lét önmagát ajándékozó adományként (ném. Geschickte), sorsként (ném. Geschick) adatik. Heidegger léttörténeletről (ném. Seinsgeschichte) beszél. A lét mindig csak ebben vagy abban a történelmi veretben (ném. Prägung) adatik számunkra: mint phüszisz, logosz, idea, energiea, szubsztancialitás, objektivitás, szubjektivitás, hatalom akarása stb. Az, hogy a lét hogyan adatik, abból a módból határozódik meg, ahogyan felfénylik. E mód mindazonáltal sorsszerű, korszakonként változó, sajátos veretű adományozódás.

4. A feltétlen lét (Isten) lehetősége

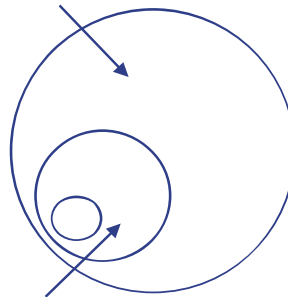
A létről szóló heideggeri tanítást általában három irányban szokták értelmezni:

a) Az első értelmezés szerint Heidegger azt állítja, hogy csak a sorsszerűen érkező lét van. Ez azt jelentené, hogy a heideggeri gondolkodás a hegei gondolkodásra hasonlít: Hegel álláspontja ugyanis az, hogy a lét időnek alárendelő, fejlődő valóság.

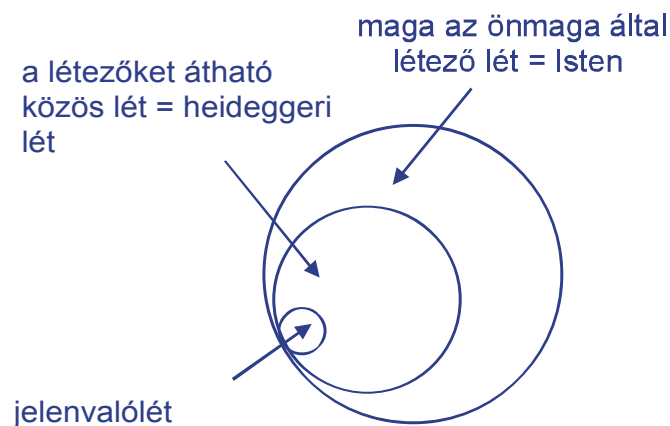
b) A második értelmezés szerint a sorszerűen érkező lét csak „előcsarnoka, elővárosa” a történelem feletti létnek. Az ember bezárul a sorszerű létbe, s kizáródik a történelem feletti létből. Ha ez az értelmezés helytálló, Heidegger gondolata közel áll Kantéhoz, aki azt vallotta, hogy a noumenális világról, az isteni létről nem lehet tapasztalatunk.

a kanti noumenális valóság

a jelenválólét és
a heideggeri lét

c) A harmadik értelmezés szerint a sorszerű lét az időfeletti lét előhírnöke, s közvetítésével az ember „megérinthesi” a történelem feletti létteljességet, azaz Istent. Ha ez az értelmezés helyes, akkor Heidegger azt az Aquinói Tamást követi szabad, teremtő módon, aki különbséget tett a véges létezők léte (lat. esse), a véges létezők létét átható „közös lét” (lat. esse commune), valamint az isteni lét között, mely utóbbit a „maga az önmaga által létező lét” (lat. ipsum esse per se subsistens) névvel illette.

Véleményünk szerint a harmadik értelmezési irány a helyes. Ez azt jelenti, hogy Heidegger filozófiája *nem zárja ki* az önmaga által szubisztáló létet; s ez a tomista filozófia nyelvén azt jelenti, hogy Heidegger gondolkodása *nem zárja ki az isteni Isten létét.*

Kétségtelen, hogy Heidegger többnyire hallgat Istenről. Gyakran használja a mitológia nyelvét. Ilyenkor azonban nem Istenről, hanem legfeljebb Istennek a világban való megnyilvánulásairól beszél. – Ugyanakkor semmiképpen sem zárja ki az isteni Isten lehetőségét. A hagyományos metafizika és teológia istenfogalmát azért bírálta, mert szerinte ebben a metafizikában Isten úgy szerepel, mint valamiféle gigantikus tárgyszerű létező, mint első ok, és mint olyan valóság, amely „önmagának oka” (lat. *causa sui*). Ám ezzel az istennel az ember nem tud mit kezdeni: Ehhez az istenhez az ember nem tud imádkozni, sem áldozni. A „*causa sui*” előtt az ember nem tud remegve leborulni, sem pedig előtte muzsikálni és táncolni.

Az ateizmus ellene mondana Heidegger eredeti szándékának. Azt mondja, hogy a gondolkodás semmiféle manőverrel sem tudja Istent elérni, s jövetelét kikényszeríteni. Az egyetlen lehetséges megoldás: a lét türelmes gondolásával fölkészítjük a gondolkodást Isten közeledésére. Saját filozófiáját is jellemezve a filozófus így fogalmazta meg ezt a gondolatot: „az isten-telen gondolkodás, mely a filozófia istenét, istent – mint „*causa sui*-t” – föl kell, hogy adja, talán közelebb áll az isteni Istenhez” (Identität und Differenz 65. o.).